

- 1 *Елизаветин Г. Деньги.* — М., 1965; *Колтишев И. Рассказывают бумажные деньги // Мир коллекционера.* — Алма-Ата, 1967; *Сенкевич Д. А. Государственные денежные знаки РСФСР и СССР 1918–1961 гг. (Каталог).* — М., 1988; *Тхоржевский Р. И. Бонистика // Вопр. истории.* — 1985. — № 6; *Його ж. Отечественная бонистика.* — Киев, 1988; *Його ж. Историческая бонистика // Вопр. истории.* — 1990. — № 10.
- 2 "Советский коллекционер", "Бюллетень Южного Отделения Советской Филателистической Ассоциации", "Русский коллекционер", "Крымский коллекционер", "Филателия СССР", "Советский филателист".
- 3 *Державний вісник.* — 1918. — № 8. — С. 10–12.
- 4 *Обідний М. Графіка українських грошових знаків // Стара Україна.* — 1925. — № XI–XII. — С. 198–200.
- 5 *Шнитников А. В. Боны Керченского городского самоуправления // Сов. коллекционер.* — 1932. — № 4. — С. 106–107.
- 6 *Денежное обращение и кредитная система Союза ССР за 20 лет.* — М., 1939. — С. 45.

Надійшла 3. 03. 92 р.

А. П. БОЙКО

ГЕОГРАФІЯ МОНЕТНОГО КАРБУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Автор на основі широкого кола джерел висвітлює проблему монетного карбування в Україні у другій половині XVII ст.

Тісний взаємозв'язок між спеціальними історичними дисциплінами вимагає координації їх надбань та розробок при розгляді конкретно-історичних проблем. Систему зв'язків між нумізматикую та історичною географією можна поділити на дві частини: а) та, що стосується сфери грошового обігу на певних територіях і фіксується як в письмових джерелах, так і в монетних скарбах та одиничних знахідках; б) та, що розглядає місця випуску монет. Перша підсистема отримала широкий розвиток завдяки методу складання топографії монетних знахідок. Без його застосування неможливо аналізувати жодну з груп монет і визначити структуру грошових відносин. Від механічного накопичення інформації, яке виконало значну роль при створенні бази даних¹, дослідники перейшли до аналізу на цій основі грошового обігу².

Зміст другої підсистеми полягає у спроможності охарактер-

© А. П. Бойко, 1994

ISBN 5-12-004342-9. Історично-географічні дослідження
в Україні, 1994

139

ризувати пункти емісії на підставі нумізматичних джерел з урахуванням географічного фактора щодо груп монет. Звичайно, монета переважно характеризує суспільство, де вона з'явилася, в цілому. Проте значну частину цієї інформації можна використати при розгляді конкретних центрів емісії, причому по всіх сферах людської діяльності.

Стосовно економіки монета виступає як товар і як матеріальний предмет. У першій якості вона розкриває рівень розвитку товарних відносин (у першу чергу, в місці емісії), ступінь фінансової організації та прийоми фінансової діяльності. За допомогою монети визначаються і вагові системи, що діють у даному центрі. В тих випадках, коли право на випуск монети належить містам, завжди існують супровідні привілеї економічного порядку. Як матеріальний предмет вона інформує про рівень розвитку місцевих металообробних ремесел (виробництв) – ковальського, ювелірного, – який визначається за технологічними особливостями виконання. Хімічний склад монет свідчить про використання певних металів, джерела їх надходження, родовища³. Зображення на монетах ремісничого інструментарію, сільськогосподарського реманенту, рослин, тварин теж несе інформацію щодо рівня матеріальної культури в даному регіоні.

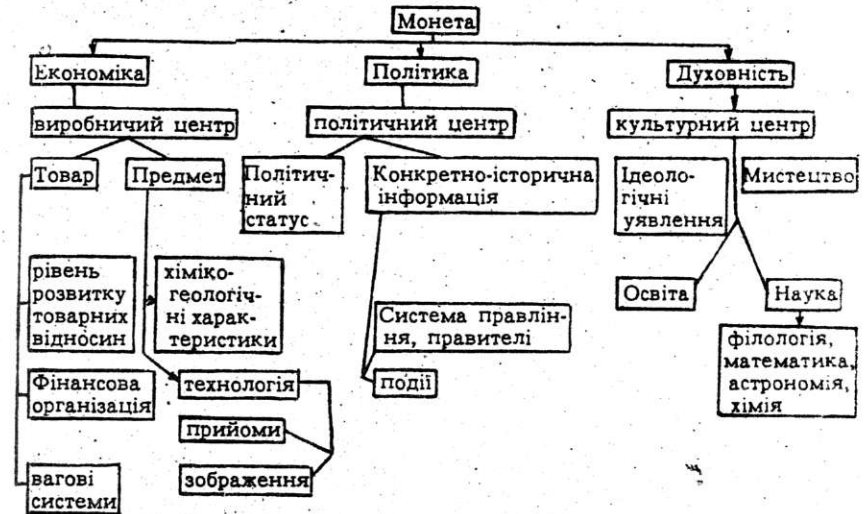
Особливості політичного статусу міста простежуються через такий фактор, як право на емісію. Здійснюється вона найчастіше в столицях або в опорних пунктах політичної влади. Монетний тип несе конкретно-історичну інформацію про систему управління та правителів (через генеалогію та геральдику), про політичні події (особливо комеморативні – пам'ятні монети).

Духовна сфера життя суспільства розкривається через дані про ідеологічні уявлення (зображення на монетах), розвиток мистецтва (форма, стиль зображень), науки (філологія – написи, математика – рахунок, астрономія – датування тощо), освіти (писемність в написах).

Викладене можна звести до схеми можливостей використання монети місцевого виготовлення при розгляді місця випуску (див. схему на с. 141).

На підставі визначених взаємозв'язків звернімося до діяльності емісійних центрів на території України в другій половині XVII ст. Виділення їх, сукупна характеристика емісій та населених пунктів і є завданням цієї статті.

Вибір такого хронологічного періоду зумовлений специфікою становлення української державності. Поява монети

пов'язана з відповідним рівнем розвитку політичної організації суспільства, в першу чергу інституту держави, хоча і є результатом економічного прогресу, розвитку матеріального виробництва та виокремлення грошей як товару. Монетна форма грошей поєднує в собі економічний зміст через вартість металу (ідеальна або некредитна монета) та політичний – через гарантію цієї вартості, яка неможлива без існування такого інституту політичної влади, як держава. На практиці ця єдність реалізується через категорії монетного права та монетної регалії.

На території України необхідний рівень було досягнуто в античних полісах Північного Причорномор'я. Початок місцевої емісії датується або кінцем VII ст. до н. е. (стріловидні грошові зливки, Ольвія, Борисфеніда), або третьою чвертю VI ст. до н. е. (дельфіновидні зливки, Ольвія)⁴. Монетна емісія починається в Ольвії у V ст. до н. е.⁵ Перший етап монетного карбування праслов'янського населення території України – випуск наслідувань македонським монетам у II–I ст. до н. е. насіями латенської культури Закарпаття (Галіш-Ловачка – с. Клячанове Мукачівського р-ну)⁶. Наступні етапи – випуск наслідувань римським монетам носіями черняхівської культури в IV–V ст. (центри не локалізовані, один – басейн р. Гороховатки, притоки Росі)⁷, емісії періоду Київської Русі: Київ, Корчев (Керч) та ін.⁸, емісії другої половини XIV ст. (Київ, Львів; можливо – Чернігів, Луцьк)⁹. Після цього і аж до другої половини XVII ст. політична ситуація

на території України виключала можливість власної монетної емісії. Вона виникає тільки в ході визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, зі становленням Гетьманщини.

Вітчизняні дослідники звернулися до аналізу сутності цього явища, що визначається саме як держава¹⁰. Етапами втрати Україною свого політичного статусу були Андрусівське перемир'я 1667 р. та Вічний мир 1686 р., критична межа – виступ гетьмана Івана Мазепи в 1709 р. Цей процес продовжувався до кінця XVIII ст., але реально про українську монету могло йтися в проміжок між 1648 та 1709 рр. Наступний етап української грошової емісії почнеться лише за Центральної Ради¹¹.

Слід зазначити, що частина сучасної території України в післяантичний час входила до складу неслов'янських та неукраїнських державних утворень, які часто вели монетну емісію (Візантійська імперія, Хазарський каганат, Польське королівство, Золота Орда, Кримське ханство, Молдавське князівство тощо). Це стосується і вказаного хронологічного періоду. Отже, розглядатиметься вся сукупність емісійних центрів на території України в період 1648–1709 рр. Згадуватимуться пункти поза цією територією, де велася або планувалася емісія спеціально для України.

Аналіз джерел, розглянутих по кожному з населених пунктів, дозволив виділити чотири емісійні центри, що діяли (I група), три – де емісія планувалася або готувалася (II група), два – пункти за межами України, де планувався або вівся випуск монети для її населення (III група). Окремо вказуватимуться центри фальшування монети, хоча її перелік далеко не повний у зв'язку з широким розповсюдженням цього явища (IV група). Для зручності викладу діяльність емісійних центрів розглядається в хронологічному порядку. Міста II групи подано в круглих дужках, III – в квадратних.

1. (Чигирин). 1649–1652

Згадки про випуск гетьманом Богданом Хмельницьким монети є в трьох джерелах, причому в одному локалізовано місце емісії. Перше – "Записка" московського дяка Г. Кунакова, де викладено інформацію, зібрану ним під час поїздки в Україну в 1649 р.¹². За його повідомленням: "А въ Чигиринъ ... учинилъ Богданъ Хмельницкой мынзу и денги дѣла-

ють, а на тѣхъ новыхъ денгахъ на одной сторонѣ мечъ, а на другой сторонѣ ево Богданово имя"¹³. Другу згадку містить лист подільського воеводи С. Потоцького королю Яну-Казимиру від 29 жовтня 1652 р., в якому він скаржиться на свавілля Б. Хмельницького, який почав карбувати свої гроші¹⁴. Ще одне повідомлення про випуск монети гетьманом України і протест польського короля з цього приводу опубліковано в "La Gazette de France" від 21 грудня 1652 р.¹⁵

Ряд вчених¹⁶ вважали, що цих повідомлень достатньо, щоб стверджувати факт емісії за часів Б. Хмельницького. З критикою подібних поглядів М. Слабченка виступили В. Шугаєвський та М. Петровський¹⁷. З тексту "Записки" видно, що всі дані Г. Кунаков отримав від слуги литовського підканцлера К. Сапеги, татарина А. Бреїмова, з яким він розмовляв у Варшаві. Неймовірно, щоб Бреїмов сам бував у Чигирині і тим паче був допущений на монетарню. Крім того, М. Петровський знайшов у Кунакова багато неточностей і помилок. Додаткові докази проти: Чигирин відвідувала величезна кількість послів з інших держав. Жоден з їх звітів не містить згадок про випуск там монети. При від'їзді гетьман обдаровував їх кінми, хутром і грошима, але завжди це польська, західноєвропейська монета¹⁸. Сумнівно, щоб, ведучи переговори, Б. Хмельницький не скористався б таким доказом своєї сили і незалежності, як монета – коли б вона дійсно випускалася. Додамо, що М. Котляр провів пошуки монети або жетона, які А. Бреїмов міг прийняти за гроші Б. Хмельницького¹⁹. Такою, на його думку, була медаль на честь князя Богуслава Радзивілла. Серед зображень на ній є портрет князя, меч, а також його ім'я латиною. Бреїмов міг бачити її у свого пана, помилитися в ідентифікації та дезинформувати Г. Кунакова. Втім існує й інша можливість: на аверсі монет, що належали, очевидно, чернігівському князю Дмитру-Корибуту Оргердовичу і випускалися в 70-х роках XIV ст., вибито ім'я князя і зображення меча²⁰. Ймовірно, що спогад про стару українську монету відбився в чутках XVII ст.

Свідчення другого та третього джерел теж видаються сумнівними. Не зрозуміло, на підставі якої інформації С. Потоцький зробив висновок про емісію Б. Хмельницького. Він міг спиратися на помилкове свідчення або на чутки. Можливий також варіант, за яким це повідомлення було наклепом Потоцького, озлобленість якого проти козаків видна з тексту того ж листа. Він міг прагнути, викликавши різку реакцію

короля, спровокувати припинення спроб до мирного владнання конфлікту між Україною та Польщею. Третій варіант – С. Потоцький отримав правдиву інформацію (усну, письмову або матеріальну), тобто емісія Б. Хмельницького здійснювалася (після травневої перемоги під Батогом політична ситуація могла сприяти цьому). В такому випадку йшлося, насамперед, про пробне карбування – випуск невеликої кількості монет. Протест Яна-Казимира, згаданий у французькому часописі, міг бути однією з причин припинення карбування. Вже у переговорах з Москвою, де Б. Хмельницький обговорює суверенний статус України²¹, питання про випуск української монети навіть не ставиться.

Додамо, що великий інтерес для дослідників становить протест польського короля, що був, очевидно, письмовим. Він або не зберігся, або поки що не розшуканий.

Найвагоміша причина, що не дозволяє говорити про емісію Б. Хмельницького, – відсутність матеріальних підтверджень емісії, хоча з того часу (включаючи Чигирин з прилеглими територіями) до нас у формі скарбів дійшла величезна кількість монет²². Отже, вирішення даної проблеми вимагає дальшого пошуку.

2. Бахчисарай

Історія татарського монетного карбування в Криму починається з другої половини XIII ст. (хан Ногай). У тій частині Криму, що належала Золотій Орді, емісія велася в столиці Солгата (Старий Крим), Кирк-Ері (Чуфут-Кале), Гезлеві (Євпаторія), в Кафі (Феодосія) у 1396–1471 рр. в італійській колонії карбувалися генуезько-татарські монети. Кримське ханство, виділившись зі складу Золотої Орди, потрапляє у васальну залежність від Оттоманської імперії (1475 р.): Хаджи-Гірей I після проголошення ханства (1449 р.) переносить столицю із Солгата на місце поселення Ески-Юрт, що згодом стає Бахчисараєм. Це зумовило відкриття тут монетарні, що стала пізніше єдиною в ханстві.

Історія Кримського ханства досьогодні залишається маловивченою. Місцеві хроніки, мемуарну літературу²³ вперше узагальнив В. Смирнов, праця якого має першочергове значення і зараз²⁴. Низка важливих матеріалів опублікована в науковій періодиці у другій половині XIX ст.²⁵ З досліджень радянського часу виділяється монографія А. Якобсо-

на²⁶. Необхідний для нас матеріал містить ряд досліджень з історії Бахчисарая²⁷. Першим дослідником золотоординських та гірейських монет став Х. Френ²⁸. Один з його послідовників О. Ретовський виконав початкову роботу щодо систематизації монет Гіреїв²⁹, яка не знайшла дальшого розвитку. Пізніша література представлена переважно каталогами констатуючого характеру³⁰. Весь цей комплекс проблем чекає свого дослідження³¹.

Продукцією Бахчисарайського монетного двору були срібні акче, карбовані в Криму з XV ст., – основна група монет. З початку XVII ст. карбуються кратні акче монети, найпоширенішою з яких була пара, а також велика (19 г) монета куруш (піастр). На протязі всього розглядуваного нами часу йшла деградація ваги та металу дрібних номіналів, що безцінювало їх і перетворило згодом фактично на мідні. Аналогічні процеси мали місце в Оттоманській імперії³² – її грошовий ринок включав у себе Крим, що мав свої специфічні риси. В Туреччині близько 1654 р. 1 алтун = 60 акче, а вже в 1687 р. – 270–360 акче (алтун – золота монета)³³. В Криму в цей час 1 срібний левок (куруш) = 100 левкам монети Салім-Гірея³⁴ мідними акче.

Бахчисарайський монетний двір діяв при ханському дворі (до початку XVI ст. – Ашлама-Сарай) і нині існуючому³⁵. Монетарня, очевидно, традиційно знаходилася на відкупі євреїв³⁶. Розташовувалася вона за Великим палацом в Кухонному (пекарному) дворі. Її приміщення розібране у 1823 р.³⁷

В музеях України накопичено певний фонд гірейських монет другої половини XVII ст. (від Іслам- до Девлет-Гірея II)³⁸, що потребує ґрунтовного вивчення.

3. [Москва]. 1654, плановано – 1675

1654 р. тут вибито золоті копійки та "золоті" різної вартості спеціально для видачі козацькому війську. Детально цей епізод проаналізований М. Грушевським та І. Спаським³⁹. Специфіка золотих 1654 р. полягає в тому, що емітовані вони були як традиційна для Московщини монетовидна медаль, але на Україні сприймали її як гроші. Це зумовлювалося тогочасною політичною ситуацією та ментальністю українського суспільства.

У Березневих статтях цар відмовився дати щорічну платню козацькому війську і частині старшини⁴⁰, що не могло

не викликати обурення у козацтва. Компромісним кроком з боку Москви стало разове нагородження золотими. У березні-травні 1654 р. на Старому монетному дворі вибито 60 тис. золотих копійок вагою в 1/4 дуката. Крім них виготовили (очевидно, на Новому Англійському монетному дворі) для старшини золоті в 1, 2, 3 дукати, в чотири дукати для Ю. Хмельницького, в шість для І. Виговського, в десять для Б. Хмельницького⁴¹. Олексій Михайлович мав особисто вручити 18 тис. золотих частині козаків, очолюваних І. Золотаренком під Смоленськом. Але реальна кількість козаків, як відомо, набагато перевищувала реєстр, і тільки на цей загін цар вимагав ще понад 12 тис. золотих⁴². З подібними труднощами зіткнулися і посли, які привезли для основних сил під Фастів 42 тис. золотих. Щоб уникнути диференційованого розподілу, гроші на вимогу старшини не роздавали⁴³. Це викликало спотворені чутки, відбиті в козацьких літописах⁴⁴.

Разом з іншими виплатами загальна кількість виготовлених для козаків золотих різного номіналу становила принаймні 72338 одиниць (приблизно 60,5 кг золота)⁴⁵, карбованих штемпелями копійок та інших монет⁴⁶. Як зазначалося, українці сприймали їх як монету – через відсутність традиції і поширеності дукатів як суто жіночої прикраси⁴⁷.

Що ж до планованої емісії 1675 р., то йдеться про випуск спеціальної монети для України на західноєвропейський зразок – ідею в квітні 1675 р. висунув гетьман Іван Самойлович⁴⁸. Номінал планувався рівним польському 1 1/2 грошевику (українська назва – "чех"), місцем емісії – Москва. Останнє видно з грамоти Олексія Михайловича від 11 червня 1675 р., де він повідомляє І. Самойловичу про присилку майстрів до Москви⁴⁹, а також з листа воеводи Г. Ромодановського, де він радить царю робити "чехи" в Москві силами Я. Гранковського, монетаря Петра Дорошенка, відправленого туди ще в березні⁵⁰. На цій емісії ми зупинимося, коли йтиметься про Путивль та Севськ, оскільки уряд ще до кінця 1675 р. вирішив не карбувати цю монету в Москві, перенісши пункт емісії ближче до України.

4. Львів. 1656–1657, 1660–1663

З 1340 р. Львів перебував під владою Польщі. В 1351–1414 рр. тут карбувалася автономна монета⁵¹. Початок другої емісії зумовлювався обставинами шведсько-польської війни 1655–1660 рр. Після захоплення шведами Варшави та Кракова резиденція польського короля Яна II Казимира переноситься до Львова. В одному з корпусів його палацу на пл. Ринок (нині Історичний музей) і діяла монетарня. Її робота детально відбита у фінансових документах, що дозволило польським дослідникам досить повно відтворити обставини емісії⁵². Її можна розділити на чотири етапи.

Королівський універсал про відкриття монетарні видано 1 березня 1656 р.⁵³ Цікаво, що срібло, необхідне для її роботи, вимушені були отримати за рахунок реквізиції начиння костьолів. 15 травня, після підготовчих робіт, монетарню було відкрито. Діяла вона, очевидно, до грудня 1657 р., звіт її управителя І. Піноччі датовано 30 квітня 1658 р.⁵⁴ За ним було випущено 207075 ортів та 11988 шестигрошовиків. Обладнання, інструмент, оплата майстрів тощо коштували 13492 злотих 24 гроші⁵⁵. Відрізнити ці монети можна за зображенням знаку двору – лева.

Другий етап пов'язаний із рішенням Сейму про збільшення обсягу емісії, викликаним критичним становищем фінансів Речі Посполитої⁵⁶. Серед відкритих монетних дворів був і Львів. У ліцитаційний (відкупний) спосіб орендарем двору став Дж. Б. Амуретті, який послідовно уклав три контракти на оренду, сплативши в сумі 21 тис. злотих⁵⁷. З 1 жовтня 1660 р. по 1 липня 1662 р. у Львові карбувалися ті ж поставки та орти, а, крім того, в 1661 р. – золоті дукати, в 1660–1661 рр. – подвійні дукати. Відмітний знак цих монет – монограма "GBA".

Висновок про існування третього етапу зробив С. Свежавський на підставі аналізу типів шестигрошовиків⁵⁸. Німецький монетар А. Тимф, чекаючи на королівський дозвіл випуску кредитних злотих ("тимфів") у Львові, на місцевій базі випускав шестигрошовики у проміжку між 1 липня і 3 квітня 1662–1663 рр., оскільки очікуваний контракт підписано 4 березня 1663 р.⁵⁹, то, очевидно, саме тоді припинилася емісія львівських шостаків.

Четвертий етап пов'язаний з випуском польських кредитних грошей-солідів ("боратинки") і згаданих злотих. Останні при номіналі в 30 грошей мали реальну вартість в 12. Реалі-

зацію емісії доручено автору проекту – А. Тимфу. З 3 квітня по 19 вересня 1663 р. "тимфи" карбувалися у Львові, а потім у Бидгощі (у львівських літера "R" менша за "C" в королівській монограмі). У Львові тоді випущено 1357170 монет⁶⁰.

Значні обсяги емісії, швидкі темпи її організації свідчать про високий ремісничий потенціал міста. Прогресивною, була й технологія – використовувався монетний прес, винайдений братами Гобель за часів Сигізмунда Августа⁶¹.

5. (Київ). 1658–1659

Можливість випуску української монети впливає з тексту Гадяцької угоди, підписаної 7 (17) вересня 1658 р.⁶² В 4-й статті сказано, що князівство Руське має право на відкриття монетарні в Києві або там, де буде визнано зручнішим, монета має бути однієї якості металу з коронною і, портретом короля. Ідея випуску цієї монети з'явилася, очевидно, через дублювання для князівства Руського статусу князівства Литовського, яке випускало свою, відмінну від коронної монету. Відмінність полягала в місцях карбування і зображенні герба "погоня" замість польського орла. За аналогією, на українській монеті мав бути герб князівства Руського – голуб з лавровою гілкою в дзьобі⁶³, або, що ймовірніше, герб Київської землі (принаймні з другої половини XV ст.) – із зображенням архангела Михаїла. Традиція герба Речі Посполитої з поєднанням Михаїла, орла й "погоні" дожила щонайменше до польського Січневого повстання 1863 р.⁶⁴

М. Слабченко помилково прийняв дві редакції (друга – 29 квітня 1659 р.) Гадяцької угоди за окремі документи⁶⁵, отже цей проект декларовано лише там. Цікава можливість впливає з інструкції Олексія Михайловича князю Трубечькому 7 лютого 1659 р. на переговори з Виговським⁶⁶. Московський уряд, наляканий можливим союзом України з Річчю Посполитою, санкціонував поступки Гетьманщині аналогічно Гадяцьким. Прямої згадки про випуск монети тут немає, але 4-й пункт не заперечується.

Втім, і це, і сам Гадяцький договір були частиною політичної гри. До його реалізації справа так і не дійшла. Вже у вересні 1659 р. І. Виговського було усунено від гетьманської влади. Умов для карбування монети на протязі року він не мав.

6. Тарговиця. 1667

У нумізматичній літературі факт ведення тарговицької емісії під сумнів не ставився, хоча по-різному інтерпретувався⁶⁷. Підставою для висновку про її існування був фрагмент з листа гетьмана І. Брюховецького до Москви: "... вь измънничьемъ городкѣ Тарговицѣ по указу ханскому, а по просьбѣ Дорошенка, басурманскимъ имянемъ начали дѣньги дѣлать, чтобъ этими деньгами, будто серебряными а не мѣдными, всякихъ людей къ басурманской мысли приклонять"⁶⁸. Стверджувати факт цього карбування ми не можемо, проте ряд обставин підтверджують його. Вже протягом 1666 р., знаючи про переговори між Польщею й Московщиною, П. Дорошенко вимушений був шукати союзника в особі Туреччини й Криму. Ще до укладення Андрусівської угоди він спільно з татарами активно діяв проти поляків на Брацлавщині. Тарговиця при цьому знаходилася в глибокому тилу, і як полкове місто (з часів Б. Хмельницького) могло бути опорним центром татарського війська. Саме там орда стояла, скажімо, в 1661 р.⁶⁹ Через Тарговицю йшов один з найбільших шляхів – Чорний (Шпаків), що з'єднував Варшаву та Львів з Туреччиною⁷⁰. Місто на той час було сильно укріплене валами і добре забезпечене військом та "стрільбою"⁷¹. Протягом 60-х років воно служило базою І. Сірку, але даних про його перебування тут у 1667 р. нема, в жовтні він здійснює напад на Крим із Січі⁷². Цей напад зірвав вдалу кампанію П. Дорошенка, татар і турків проти поляків під Підгайцями, оскільки татари вимушені були терміново повернутися до Криму.

Тарговицька емісія можлива саме до цієї події, початок же міг припадати на кінець 1666 р., коли розгорталася активні контакти гетьмана і хана. Дорошенку треба було підвищити авторитет союзників, що було просто. Кроком тут могло стати прохання про організацію (технічно нескладну) емісії срібної монети на території України. Продукцією могла бути найпоширеніша татарська монета – акче (аспр), штемпелі походити з Бахчисарайської монетарні (що ускладнить виокремлення монет з Тарговиці). Навіть при співвідношенні срібла й міді в акче 1:1⁷³, вони вигідно відрізнялися від мідних польських солідів та й біллону, а також від злочасної російської мідної монети, яку український ринок не прийняв⁷⁴. На нашу думку, цим кроком Дорошенко переслідував ще одну мету: утвердити статус України як держави,

що автономна, але перебуває під протекторатом Туреччини, подібно до Криму, Молдавії, Валахії, які мали монетне право. Цей статус для частини України закріпив Бучачський договір 1672 р.

7. Лисянка. 1669–1673

Обставини лисянської емісії гетьмана П. Дорошенка найбільш повно розкриваються через обставини арешту та "распросные статьи" його монетаря Янка Гранковського. На допиті в Малоросійському приказі він сказав: " ... напередъ де сего чехи онъ дѣлывалъ на польского Яна короля во Львовъ, а послѣ того дѣлалъ на Дорошенка въ Лысенкъ, а печать была на тѣхъ чехахъ на имя бывшаго Яна жъ короля и заводы у него и всякіе снасти были въ Лысенкъ"⁷⁵. У квітні 1674 р., коли Лисянку було взято московськими стрільцями та козаками гетьмана І. Самойловича, там вилучили штемпелі солідів ("шеляги"), півторагрошовиків ("чехи") та шестигрошовиків ("шостаки")⁷⁶. Можна стверджувати, що всі ці номінали карбувалися, хоча деяку плутанину викликало вживання в московських документах терміна "чех" не для конкретної монети, а загально до грошей. В нумізматичній літературі прийнято датувати цю емісію 1669–1673 рр., причому, перший дослідник М. Деммені вважає 1669–1672 рр. часом підготовки монетарні⁷⁷. Верхня дата не викликає сумнівів, оскільки Гранковський з робітниками втік у кінці 1673 р. до Канева, боячись покарання за невідомий злочин (можливо, пов'язаний з монетним виробництвом). Початок же емісії, яка, звичайно, не потребувала такої тривалої підготовки, можна визначити по-іншому.

Як відомо, резиденція П. Дорошенка знаходилась у Чигирині. Тільки в жовтні 1671 р. він з татарами (40–60 тис.) переїжджає до Лисянки, де й перебуває до кінця листопада⁷⁸. Якби він мав змогу, то розгорнув би емісію в своїй столиці, але, очевидно, можливість з'явилася лише під час його двомісячного перебування в Лисянці. Таку нагоду йому дав прихід Гранковського, який мав досвід і основне – штемпелі, скоріш за все – вкрадені ним під час роботи на польській монетарні. Сам Гранковський, за його ж свідченням, різати штемпелі не вмів. До того ж, як сказано вище, соліди та півторагрошовики у Львові не карбувалися, а отже, походили з іншого монетного двору. Такими могли бути Краків, Познань чи Всков.

Певну дискусію викликало визначення сутності емісії Дорошенка. М. Слабченко вважав, що монета Дорошенка була "особливою краюною" і випускалася відповідно до Гадацьких угод⁷⁹. В. Шугаєвський довів, що ні поляки, ні турки не могли дозволити емісію гетьману⁸⁰. Таким чином, карбування П. Дорошенка можна визначити як незаконну емісію. Як суверен він володів монетним правом, але випускав не свою монету, а монету іншої держави, хоча й справжніми штемпелями. Емісія переслідувала мету політичну (авторитет) і економічну (отримання прибутку від випуску кредитної монети, до того ж погіршеної якості)⁸¹.

Нагадаймо, що, на думку М. Слабченка, це карбування продовжувалося в Каневі (після втечі туди Гранковського), але пізніше вчений відмовився від цієї думки (майстер вже не мав штемпелів)⁸².

8. (Путивль). 1675–1678

Уже згадувався проект гетьмана І. Самойловича про випуск царської монети за польським зразком. Врешті питання було вирішене позитивно, місцем випуску визначено не Москву, а Путивль. Вибір пояснюється необхідністю карбування цієї монети на території Московської держави (Путивль з 1618 р. входив до неї), але із металу, що його мав надавати гетьман. Подвійне перевезення металу до Москви, а звідти монети до місця обігу нерентабельне. Путивль міг бути обраний для організації емісії тому, що через нього проходила значна частина українсько-московських стосунків, там була одна з найбільш укріплених прикордонних фортець із сильним гарнізоном, місто мало добру металообробну базу (на 1626 р. – 24 кузні)⁸³.

Як свідчать монетні знахідки⁸⁴, населення України з пересторогою ставилося до московських грошей. Тому уряд вирішив погодитися на цю емісію з тим, щоб виплачувати своїм "ратным людям" гроші монетою, звичною за формою для місцевого населення, але з атрибутикою Московської держави. Початкова ідея І. Самойловича полягала зовсім в іншому. В квітні 1675 р. він писав царю, щоб чехами "... не толко въ малоросійскихъ городѣхъ, но и въ великоросійскихъ городѣхъ, особо жъ и во всемъ его государствѣ ... всякихъ чиновъ люди торговали и за всякіе товары вездѣ ровно брали, и за нихъ, что надобно покупали..."⁸⁵. Це були умо-

ви монетної унії, коли об'єднання двох грошових ринків відбувалося на засадах не уніфікації (московської), а паритету, що вело до фінансової та економічної рівноправності сторін. Зрозуміло, це Москві сподобатися не могло. Наприкінці 1675 р. до Путивля посилаються стольник і воєвода Лука Ляпунов та дяк для організації емісії⁸⁶. Вони вже мали на руках ескіз монети та розпис варіантів вмісту в ній срібла та міді, які були зроблені за участю Гранковського. Він же виготовляв і спеціальне обладнання, оскільки карбування мало вестися не традиційним для Московії способом (з розплющеного проту), а по-західноєвропейськи – методом Вальцверк.

Смерть Олексія Михайловича перервала завершення справи. Але навесні 1677 р. І. Самойлович звертається до Федора Олексійовича щодо емісії, але вже не на користь казни, а для козацького війська⁸⁷. Цар санкціонував це, але таємно від гетьмана наказав обмежити емісію обсягом в 100 пудів (співвідношення срібла до міді – 1:2)⁸⁸. Відповідальні особи, ескіз, обладнання, метал – до кінця року все було готове, однак емісія не почалася. В 1678 р. царський уряд дає козацькому війську позику в 10 тис. червоних злотих з погашенням "изъ войсковыхъ чеховъ, которые будутъ сдѣланы въ Путивль"⁸⁹. Отже, на той час монета не карбувалася, а планувалася до виготовлення. Джерелознавчий аналіз доводить⁹⁰, що в Путивлі з якоїсь причини (нею могло бути невдоволення Самойловича мізерним обсягом і приховуванням цього від нього) монетне карбування так і не почалося.

9. (Севськ). 1686

Низькі темпи проникнення московської монети на ринок України і перспектива отримати зиск (кошти для першого Кримського походу!) примусили царський уряд повернутися до плану випуску чехів. Безсумнівним підтвердженням випуску цієї монети за Івана та Петра Олексійовичів є самі монети, відомі дослідникам з кінця XVIII ст.⁹¹ Місцем емісії на цей раз було обрано Севськ (нині в Брянській обл. Росії) – "большой город с величественной крепостью"⁹², де під керівництвом воєводи Неплюєва відкарбовано 200 пудів чехів з металу, поставленого І. Самойловичем⁹³.

Карбування в Севську почалося з ініціативи Москви, а не за клопотанням Самойловича, який на цей раз активно опирався введенню її в обіг. Першою причиною цього була

втрата Самойловичем прибутку, хоча ідея емісії належала йому, а в попередній раз чехи мали карбуватися на користь козацького війська. По-друге, чехи, внаслідок зловживань російської адміністрації, були надзвичайно низької якості. Гетьман " ...не велить и не приказываетъ, чтобъ межъ народом Малороссійскимъ брана была, и всякия купли и продажи действовались, найпаче посмеивается, гоюоря Из одной мѣди много безделья наделали, что убогому человеку ни на что не годится, потому что будто шелуха ломятся"⁹⁴. У 1689 р. за участь у змові та випуск "воровских чехов" воєводу Неплюєва заслано⁹⁵. Не останню роль у формуванні позиції гетьмана як представника середньої буржуазії та купецтва зіграла й стара відмова в монетній унії, що служила подальшому обмеженню прав України.

Історія з чехами була одним з приводів для скинення І. Самойловича. Режим правління нового гетьмана Івана Мазепи обумовлювався Коломацькими статтями від 25 липня (4 серпня) 1687 р., в 14-му пункті яких гетьман зобов'язується розіслати універсали про обов'язковий прийом чехів під загрозою смертної кари⁹⁶. Однак уже у вересні московський уряд, впевнившись у безперспективності чехів, наказує вилучити їх з обігу⁹⁷. Немає підстав заперечувати, що карбування в Севську було одноразовим.

10. Центри фальшування

У другій половині XVII ст. на Україні фальшивомонетництво було досить поширеним. Підроблялися в основному дрібні та середні номінали польської монети. Вони були найбільш поширеними і самі по собі низькопробні або й зовсім мідні. Випуск їх навіть з хімічним складом оригіналу давав величезний прибуток, а можна ж було ще зменшувати вміст срібла. З цієї причини польська монета в державному масштабі підроблялася в німецьких князівствах, надпотужний центр по фальшуванню солідів-боратинок діяв у Сучаві (Молдавське князівство)⁹⁸.

Рівень розробки цієї проблеми щодо України досить слабкий у порівнянні, скажімо, з польською нумізматикою⁹⁹. Виділити слід теоретичну роботу В. Сокольського, універсальну роботу М. Котляра¹⁰⁰. Пункти фальшування введені в науковий обіг в останній роботі: Лохвиця, Пирятин та Веприк (1665 і раніше, лиття тимфів); Кобеляки, Колеберда,

Орлівка, Тарасівка (до 1714, лиття копійок). У зв'язку з кращою збереженістю актового матеріалу дані про фальшування в XVIII ст. набагато ширші. Але вже в другій половині XVII ст. намічаються тенденції високої організації цього явища – сімейна спадковість, розподіл функцій, кооперація (навіть між землями в складі різних держав). Масовість фальшування і відповідно його географія привели до жорстоких покарань за цей злочин. Смертна кара застосовувалася і в Московській державі (з відрубанням кінцівок, заливанням горла розплавленим металом)¹⁰¹, і в Речі Посполитій (за рішенням Сейму 1527 р., підтвердженням 1685 р. універсалом Яна III)¹⁰².

Таким чином, розглянута мережа центрів монетного карбування на території України другої половини XVII ст. дає важливу інформацію з усіх сфер людської діяльності, доповнюючи наші знання про політичні події, економічні явища, ментальність населення України того часу. Зібрані дані дозволяють на базі розробленої схеми повніше охарактеризувати ті населені пункти, де мала місце або планувалася емісія.

У другій половині XVII ст. не було відкарбовано монету, яку можна б назвати монетою Української держави в повному розумінні цього слова. Разом з тим здійснено ряд емісій для України, на її території і навіть українськими гетьманами. Оригінальна монета не з'явилася через неповну оформленість усіх державних інститутів Гетьманщини, політичну нестабільність, що заважала переходу на свою грошову одиницю. Крім того, ринок України мав достатню кількість засобів обігу у вигляді іноземної монети¹⁰³, незважаючи на активний процес тезаврації. Регрес Української держави протягом XVIII ст. під тиском зовнішніх обставин зняв на тому історичному етапі питання про українську монету.

¹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 6–7, 13–14.

² Шугаєвський В. А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. – Чернигов, 1918; Ершов А. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVIII ст. // ЗІС ВУАН. – 1925. – Т. 19. – С. 62–65; Його ж. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // ЗІС ВУАН. – 1929. – Т. 32. – С. 102–114; Спасский И. Г. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654–1663 гг. // Археограф. ежегодник за 1959 г. – М., 1960. – С. 103–156; Рябцевич В. Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII вв. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // НиС. – 1963. – Вып. 1. – С. 152–203; Mikolajczyk A. Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII. – Łódź, 1980; Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981.

³ Максимов М. М., Гернунг М. Б. Очерк о первой меди. – М., 1976; Максимов М. М. Очерк о серебре. – М., 1981.

⁴ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – Киев, 1989. – С. 6–9.

⁵ Там же. – С. 13.

⁶ Брайчевський М. Ю. До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тисячоліття до н. е. // Нариси з історії техніки. – К., 1985. – Вып. 2. – С. 107–121; Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. – К., 1971.

⁷ Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. – К., 1959. – С. 89–90.

⁸ Сотников М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI вв. – Ленинград, 1983; Молчанов А. А. Тмутараканский чекан князя Олега-Михаила Святославовича // СА. – 1982. – № 1. – С. 251–254.

⁹ Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження. – К., 1968; Його ж. Монети Владимира Ольгердовича // НиС. – 1971. – Вып. 4. – С. 42–67; Ильин А. А. Монеты великого княжества Черниговского конца XIV века // Известия РАИМК. – 1921. – Т. 1. – С. 9–14; Шекатихин Н. Н. Топография кладов с литовскими монетами. – Рукопис. Библиотека Государного Эрмитажу. – 1933. – Т. 1. – С. 93–96.

¹⁰ Дашкевич Я. Р. Полково-сотенный лад XVII–XVIII столетия на Украине – штучна "біла пляма" // ПУ. – 1990. – № 1. – С. 6–8; Смолий В. А., Гуржій В. І. Становлення української феодальної державності // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 10–20.

¹¹ Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. – Клівленд (Огайо), 1973. (Див. також додаток С. Кікти); Бойко А. П. Нарбутів "трих" // ПУ. – 1990. – № 3. – С. 10–14.

¹² АЮЗР. – 1861. – Т. 3. – № 301. – С. 392–408.

¹³ Там же. – С. 408.

¹⁴ Головний архів давніх актів у Варшаві. Библиотека Ординації Замойських. – № IX в. – 16; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 376.

¹⁵ La Gazette de France. – 21.12.1652; Боршак І. Franco-Ukrainica XVII–XIX вв. // Стара Україна. – 1924. – № 7–8. – С. 114.

¹⁶ Боршак І. Вказ. пр. – С. 114 та ін.; Слабченко М. В. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Одесса, 1923. – Ч. 1, т. 3. – С. 105–111.

¹⁷ Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці: Чи була на Україні власна монета? // ЗІС ВУАН. – 1925. – Т. 19. – С. 55–61; Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького? // Там же. – С. 120–123.

¹⁸ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... – С. 375; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // Записки НТШ. – 1937. – Т. 154. – С. 58.

¹⁹ Котляр М. Ф. Кладоискательство и нумизматика. – Киев, 1974. – С. 119–122.

²⁰ Спасский И. Г. Русская монетная система. – Ленинград, 1970. – С. 133.

²¹ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди семидесятиріччя життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 580–615.

²² Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 108–149.

²³ Манштейн Х. Г. Записки исторические... – М., 1823. – Ч. 1; Лакно Д. Устное повествование // Отчет Публичной библиотеки за 1882 г. – Спб., 1884; d'Асколи Д. Э. Описание Черного моря и Татарии // ЗООИД. – 1902. – Т. 24.

²⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством османской Порты до начала XVIII века. – Спб., 1887.

²⁵ Харташай Ф. Исторические судьбы крымских татар: Статья первая // Вестн. Европы. – 1866. – Т. 2. – С. 182–236; Лашков Ф. Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК. – 1895–1896. – Вып. 21–25.

- 26 Якобсон А. Л. Средневековый Крым: Очерк истории и истории материальной культуры. — М.; Л., 1964.
- 27 Гернерросс В. Ханский дворец в Бахчисарае // Старые годы. — 1912. — Апрель. — С. 3–32; Эрнст Н. Л. Бахчисарайский ханский дворец и архитектор великого князя Ивана III Алевиз Новый // ИТОИАЭ. — 1928. — Вып. 2/59.
- 28 Френ Х. М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мхаммеданских династий в прибавлении. — СПб., 1832.
- 29 Серія його статей з'явилася в ИТУАК за 1889–1893. Варіант на німецькій мові надруковано в ТМНО за 1901 р.
- 30 Виключенням може бути: Лозієв П., Кримський А. До мусульманської нумізматики // ЗІФВ ВУАН. — 1928. — Кн. 19.
- 31 Смирнов А. П. Предисловие редактора // История и археология средневекового Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 3–4.
- 32 Broome M. A. Handbook of Islamic coins. — London, 1985. — P. 154–159.
- 33 Зварич В. В. Нумизматический словарь. — Львов, 1982. — С. 9.
- 34 Мордухай Я. Несколько исторических заметок // Временник Моск. о-ва ист. и древ. Рос.-х. — 1856. — Кн. 24. — С. 132–133.
- 35 Якобсон А. Л. Средневековый Крым. — С. 141–142.
- 36 Магид Д. Евреи в Крыму // История еврейского народа. — М., 1921. — Т. 12, кн. 1. — С. 110.
- 37 Маркевич А. К истории ханского Бахчисарайского дворца // ИТУАК 1895. — Вып. 23. — С. 147, 152, 158.
- 38 У зв'язку з нерозробленістю теми більша частина монет Гирейів у музейних збірках не систематизована.
- 39 Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1929. — Т. 9, ч. 2. — С. 911–913, 924–927; Спасский И. Г. Русские государственные награды 1654 г. для войска Богдана Хмельницкого // Сообщения Гос. Эрмитажа. — Ленинград, 1958. — Вып. 14. — С. 18–21; Його ж. "Золотые" — воинские награды в допетровской Руси // Нумизматика. — 1961. — Т. 4. — С. 92–134.
- 40 Грушевський М. С. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. — К., 1918. — С. 51–55.
- 41 АЮЗР. — 1878. — Т. 10. — № 15. — Стп. 687, 693.
- 42 Там же. — Стп. 687.
- 43 Там же. — Стп. 692, 697.
- 44 Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого... — Киев, 1854. — С. 131; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — Киев, 1878. — С. 241; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — Киев, 1888. — С. 14–15.
- 45 Про інші виплати: АЮЗР. — 1889. — Т. 14. — № 7. — Стп. 180.
- 46 Мельникова А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. — М., 1989. — С. 213; АЮЗР. — Т. 10. — Стп. 686.
- 47 Спасский И. Г. "Золотые" — воинские награды... — С. 125.
- 48 АЮЗР. — Т. 12. — № 50. — Стп. 156.
- 49 Деммени М. К вопросу о чеканке севских чехов // ЗНОРАО. — 1909. — Т. 1, вып. 2/3. — С. 119; АЮЗР. — Т. 12. — № 48. — Стп. 141–147.
- 50 Деммени М. Указ. соч. — С. 115.
- 51 Див. прим. 9. — поз. 1.
- 52 Kostrzebski W. Niektóre wiadomości o mennicach koronnych za Jana Kazimierza // WNA — 1898. — S. 438–445; Hnilko A. Kilka szczegółów o Janie Amu-rettim i o mennicy lwowskiej w latach 1660–1662 // WNA. — 1912. — N 10. — S. 145–148; Mekicki R. Mennica lwowska w latach 1656–1657 // Studia Lwowskie. — Lwów, 1932. — Biblioteka Lwowska. — T. 31. — S. 271–289; Oprozda T. Mennica kogołna we Lwowie w latach 1656–1657 // WN. — Warszawa, 1980. — R. 24. — 23 (93). — S. 129–196. З вітчизняних праць відзначимо: Зварич В. В. З історії Львівського монетного двору в середині XVII ст. // Архіви України. — 1971. — № 2. — С. 13–21.
- 53 Zagorski I. Monety dawney Polski w trzech ostatnich wiekach. — Warszawa, 1964. — S. 164–165.
- 54 Зварич В. В. З історії... — С. 17.
- 55 Kostrzebski W. Niektóre wiadomości... — S. 439.
- 56 Volumina legum. — Warszawa, 1937. — T. 6. — S. 528.
- 57 Kostrzebski W. Niektóre wiadomości... — S. 440.
- 58 Swiezawski S. Czy mennica lwowska była czynna w czasie od 1. VII. 1662 do 3. IV. 1663 // Zapiski numizmatyczne. — Lwów, 1926. — N 1. — S. 8–9.
- 59 Зварич В. В. З історії... — С. 19.
- 60 Kostrzebski W. Niektóre wiadomości... — S. 442–443.
- 61 Kołaczkowski Wiadomości o fabrykach i rekodzielach w dawney Polsce. — Warszawa, 1881. — S. 38.
- 62 Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 10, ч. 1. — С. 361.
- 63 Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. — 1990. — № 4. — С. 46.
- 64 Львівський Історичний музей. — Інв. кн. "Нумизматика". — Т. 4. — МО-4754, МО-5017–5018 та ін.
- 65 Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... — С. 106–107.
- 66 АЮЗР. — Т. 4. — № 107. — С. 204–206.
- 67 Слабченко И. Е. Чи була в Гетьманщині своя монета // ЗІС ВУАН. — 1926. — Т. 20. — С. 65; Шугаєвський В. А. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета? // Там же. — Т. 21. — С. 114; Крип'якевич І. П. Монети Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка // Стара Україна. — 1924. — № 1. — С. 11.
- 68 Соловьев С. История России с древнейших времен. — М., 1880. — Т. 12. — С. 6.
- 69 Історія міст і сіл УРСР: Кіровоградська обл. — К., 1972. — С. 14.
- 70 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 67.
- 71 Latopisiec Joachime Jerliesza. — Warszawa, 1853. — T. 2. — S. 1892.
- 72 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 297.
- 73 Ершов А. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. — С. 105.
- 74 Характерний приклад див.: АЮЗР. — 1892. — Т. 15. — № 4. — Стп. 184.
- 75 Деммени М. Указ. соч. — С. 136.
- 76 Там же. — С. 137.
- 77 Там же. — С. 112.
- 78 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 326–328.
- 79 Слабченко М. Е. Чи була в Гетьманщині... — С. 65.
- 80 Шугаєвський В. А. Чи була на Україні... — С. 114–116.
- 81 Деммени М. Указ. соч. — С. 113.
- 82 Слабченко М. Е. Чи була в Гетьманщині... — С. 65.
- 83 Эрнст Г. Л. Путивль и его посады в первой половине XVII в. // Юбилейный сборник статей историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. — Киев, 1914. — С. 59–60, 69.
- 84 Котляр М. Ф. Грошовий обіг... — С. 126–128.
- 85 АЮЗР. — Т. 12. — № 50. — С. 156.
- 86 Деммени М. Указ. соч. — С. 128.
- 87 Там же. — С. 111.
- 88 АЮЗР. — Т. 13. — № 75–88. — Стп. 279, 357–358, 387.
- 89 Там же. — № 115. — С. 493.
- 90 Шугаєвський В. А. До питання... — С. 58; Його ж. Чи була на Україні... — С. 118.
- 91 Історіографію емісії див.: Рябцевич В. Н. Севский чех: к истории атрибуции // ВИД. — 1990. — Т. 21. — С. 179–200.
- 92 Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке. — СПб., 1898. — С. 74.
- 93 Деммени М. Указ. соч. — С. 111–112.
- 94 Ригельман О. И. Летописное повествование о Малой России. — Киев, 1847. — Ч. 2. — С. 193.
- 95 Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1855. — Т. 3. — С. 83.

- 96 ПСЗ. — Т. 2. — № 1254 — С. 878.
 97 Там же. — № 1261. — С. 899—900.
 98 Переважна кількість сучасних фальшивок наслідувала аналогічну монету прибалтійських володінь Швеції: Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты. — Минск, 1978. — С. 117, 142; Wahlstedt A. Om svenskbal-tiska solidi, pragnade i Suczawa // Numismatiska meddelanden. — Stockholm, 1923. — Т. 23.
 99 Nankowski H. Falszywe monety polskie. — Warszawa, 1973; Dutkowski O lichmanach pogumberskich i innych // BN. — 1987. — N 1—3. — S. 18—25; Його ж. Jeszcze oliczmanach // Там же. — № 7—9. — S. 57.
 100 Сокольский В. О нарушениях уставов монетных: Историко-юридическое исследование. — Киев, 1873; Котляр М. Ф. Нариси історії. — С. 104, 131—133, 161—162, 205—209, 222, 231—232.
 101 Ф.-Винклер П. Воровские деньги // Энцикл. слов. Брокгауза-Ефрона. — Т. 7, кн. 13. — С. 201.
 102 Сокольский В. О нарушениях... — С. 78—81 та до попереднього: С. 118, 120, 137—140, 145.
 103 Аналогічний ряд причин привів до припинення молдавської емісії: Нудельман А. А. Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев, 1976. — Вып. 8. — С. 35.

Надійшло 3. 03. 92 р.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЮЗР** — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Спб.
ВИД — Вспомогательные исторические дисциплины. — Ленинград.
ЗІС ВУАН — Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук.
ЗІФВ ВУАН — Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. — К.
ЗНОРАО — Записки Нумизматического отделения Русского археологического общества. — Спб.
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса.
ИТОИАЭ — Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Симферополь.
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь.
ЛІМ — Львівський історичний музей.
НіС — Нумизматика и сфрагистика. — Киев.
НТШ — Наукове товариство ім. Т. Шевченка. — Львів.
ПСЗ — Полное собрание законов Российской Империи. — Спб.
ПУ — Пам'ятки України. — К.
РАИМК — Российская Академия истории материальной культуры. — Пгт.
СА — Советская археология. — М.
ТМНО — Труды Московского нумизматического общества. — М.
УІЖ — Український історичний журнал. — К.
ВН — Bulletin numismatyczne. — Warszawa.
WN — Wiadomości numismatyczne. — Warszawa. — etc.
WNA — Wiadomości numismatyczno-archeologiczne. — Lwow.